
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

УДК 631.115.13 (470.311): 631.58: 903'13(09)

СТАНОВЛЕННЯ МОСКОВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМ ЗЕМЛЕРОБСТВА

---

*Ряба О.І. – к.іст.н., доцент, Національний університет
біоресурсів в природокористування України*

Постановка проблеми. Засновниками Московського товариства сільського господарства були Д.В. Голіцин, П.О. Толстой, М.М. Муравйов та інші великі землевласники, а також видатні знавці і практики аграрного виробництва того часу – А.Т. Болотов і Д.М. Полторацький.

А.Т. Болотов почав свою діяльність у другій половині 18 ст. в своєму маєтку Дворяниново Тульської губернії і у віці 80-ти років брав участь у роботі Московського товариства як почесний член.

Д.М. Полторацький – великий землевласник у Московській, Тульській і Калузькій губерніях, винахідник. Ще в 1791р. він впровадив у своєму маєтку Авчуріно поблизу Калуги багатопільну сівозміну, удосконалив борону, створив так званий «плужок Полторацького», що отримав широку популярність як легкий і недорогий.

С.І. Гагарін, М.М. Муравйов, С.С. Апраксін належали до числа так званих культурних господарів, які запроваджували в своїх маєтках передові методи ведення господарства, вивчали аграрну літературу. С.І. Гагарін у своїх московських і рязанських вотчинах займався садівництвом і плодозмінним господарством, травосіянням, розводив тонкорунних вівць, побудував цукровий завод. М.М. Муравйов упровадив у своєму підмосковному маєтку «Осташово» нову систему землеробства, розводив племінну худобу і займався цукровим виробництвом. С.С. Апраксін, вийшовши після 40-річної військової служби у відставку, зайнявся вивченням аграрної літератури і природознавства.

ВУ березні 1818р. була обрана рада Товариства. Президентом був обраний Д.В. Голіцин, віце-президентом П.О. Толстой, начальниками відділень – О.О. Вітовтов, С.І. Гагарін, Л.Л. Карбоньє і М.М. Муравйов. Секретарем Товариства з 1820р. став С.О. Маслов. Одночасно був затверджений статут і заслухані перші доповіді Д.М. Полторацького і М.М. Муравйова.

У своїй доповіді Д.М. Полторацький запропонував, перш за все, створити показовий хутір, де знавці сільського господарства мали б можливість ставити досліди з вивчення різних систем землеробства і демонструвати свої досягнення

всім бажаним, у тому числі і селянам, яким, на думку доповідача, наочність особливо необхідна. Крім того, з метою заохочення розведення картоплі, яка в ті часи не тільки в Росії, але і в Європі була малопоширеною культурою, Д.М. Полторацький пропонував призначати від імені Товариства нагороди за її повсюдне розповсюдження. Така увага до картоплі пояснюється тим, що доповідач вбачав у ній важливий заміник хліба. У південних губерніях він запропонував нагороджувати тих, хто буде розводити ліси для боротьби з посухою.

М.М. Муравйов присвятив свою доповідь в основному аграрній освіті, запропонував розроблений ним проект Землеробської школи. Невдачі перших дослідів поміщиків із запозичення передових методів доповідач пояснив, перш за все, недостатньою кількістю знань. Саме в результаті перших невдач в поміщицькому середовищі виник передсуд про неможливість в Росії користуватися досягненнями Західної Європи з агрономії і землеробської техніки внаслідок різних ґрунтово-кліматичних умов. І незважаючи на зусилля Вільного економічного товариства зруйнувати ці передсуди, вони залишалися непохитними.

На думку доповідача, однією з дуже великих прогалин було проживання в містах власників поміщицьких господарств, які віддавали управління ними безграмотним і по суті безконтрольним бурмістрам і старостам. Муравйов пропонував проводити підготовку кваліфікованих управляючих для поміщицьких маєтків саме в Землеробській школі, випускники якої повинні бути здатними втілювати в життя рекомендації Товариства і поширювати їх на селянське середовище. Виконання проекту Землеробської школи, на думку Муравйова, є радикальним засобом розвитку продуктивних сил у сільському господарстві.

Полторацького і Муравйова підтримали всі керівники Московського товариства і дали згоду прийняти пропозиції обох доповідачів.

Стан вивчення проблеми. Офіційний дозвіл на відкриття Московського товариства надійшов 17 квітня 1818р., а 5 січня 1819р. був затверджений статут Товариства і визначені його права. Повідомлення про заснування Московського товариства було опубліковане в петербурзьких і московських газетах. У 1820р. був виданий спеціальний збірник під назвою «Учреждение императорского Московского общества сельского хозяйства», куда увійшли основні документи, пов'язані з його створенням. Примірники цього збірника з особистими листами керівників товариства були розіслані всім відомим російським науковцям, а також деяким видатним зарубіжним вченим з пропозицією прийняти участь у роботі Товариства.

З метою отримання якомога більш повної інформації про стан поміщицького і селянського господарства в різних губерніях і повітах Товариство заочно обрало в свої дійсні члени генерал-губернаторів і губернських предводителів дворянства. У 1821р. воно нараховувало в своїх рядах понад 150 дійсних і почесних членів (у т.ч. 16 іноземців). Товариство мало 4 відділення: теоретичне, практичне, механічне і педагогічне.

Першому відділенню, до складу якого входили вчені Москви, відводилася роль теоретичного центра. Члени його повинні були писати оригінальні статті й перекладати найбільш цікаві праці із іноземних журналів. Друге відділення об'єднувало поміщиків-практиків, що проживали у своїх маєтках, третє – інженерів і механіків, четверте – керувало Землеробською школою і Дослідним хутором.

Рада Товариства засідала щотижня, загальні збори проводили щомісячно, звіти заслуховували щорічно. Засновники Московського товариства наголошували, що питання сільського господарства повинні бути в центрі уваги всього дворянства, тому річні звітні збори улаштовували багатолюдними, повідомлення про них друкувалися в «Московских ведомостях». За винайдення сільськогосподарських знарядь, отримання високих урожаїв і удоїв, а також за краще вирішення опублікованих Товариством економічних завдань рада Товариства присуджувала медалі. Своїм членам в центральних губерніях Товариство розсилало насіння деревних і польових культур, отриманих із Архангельська, Барнаула, Омська, Оренбурга для випробувальних посівів і розповсюдження нових рослин. Членам Товариства, які від'їжджали за кордон, доручалося ознайомитися з останніми досягненнями сільського господарства в Німеччині, Франції і Швейцарії і по можливості давати детальні звіти.

У 1821р. Товариство почало видавати «Земледельческий журнал», заснувало Дослідницький хутір і стало до створення Землеробської школи. Саме ці три заходи і стали основним змістом роботи Товариства в 1820-1830 рр.

Завдання і методика досліджень. Основне завдання досліджень – здійснити цілісний історико-науковий аналіз процесу виникнення, становлення і перших років діяльності (20-30-ті роки XIX ст.) Московського товариства сільськогосподарства, висвітлити його внесок у розвиток систем землеробства, аграрної освіти й дослідної справи. Методологічною основою дослідження обрано історико-науковий, діалектико-логічний, бібліографічно-статистичний, проблемно-хронологічний методи, які сприяли комплексному аналізу предмета дослідження, що ґрунтується на принципах історизму, багатофакторності, всебічності та наукової об'єктивності пізнання.

Результати досліджень. З другої половини XVIII ст. російська економічна література і публіцистика приділяли багато уваги питанням раціоналізації сільського господарства. «Труды» Вільного економічного товариства, періодичні журнали кінця XVIII і початку XIX ст., окремі автори – І.М. Комов, М.Г. Ліванов, А. Рознатовський, А.Т. Болотов та інші – критикували відстале російське трипілля і пропагували нові системи землеробства.

А.Т. Болотов був автором листків «Сельский житель», що виходили в Москві в 70-ті роки 18 ст. З 1780 по 1790р. на запрошення відомого просвітителя М.І. Новікова Болотов вів додаток до газети «Московские новости» під заголовком «Экономический магазин». Проте спеціального сільськогосподарського журналу в ті роки в Росії не було і тому Товариство поставило одним з перших своїх завдань створення такого видання. «Земледельческий журнал» виходив під цією назвою з 1821 по 1840р. У 1841 р. він злився з «Журналом для овцеводов» і став називатися «Журнал сельского хозяйства и овцеводства». Редактором його в цей період був згаданий вище секретар Товариства С.О. Маслов.

У 20-ті роки XIX ст. «Земледельческий журнал» виходив трьома, 30-ті – чотирма книгами в рік. Тираж позначений не був, але за даними можна припустити, що передплатників нараховувалося декілька сотень. Так, перші три книги, як було зазначено на річних зборах Товариства, розійшлися повністю в кількості 800 примірників, тому рада Товариства постановила надрукувати їх другим виданням, на яке відразу надійшли заявки [1]. На ті часи такий тираж слід визнати досить значним.

Відповідно з чотирма відділеннями Товариства «Земледельческий журнал» складався із чотирьох постійних розділів: перший призначався для теоретичних статей з питань польових культур, скотарства, бджільництва, лісівництва і сільського господарства; у другому друкувалися повідомлення про сільське господарство різних губерній, тобто висвітлювалася поміщицька практика; третій містив уривки із іноземної літератури і повідомлення про перекладені на російську мову праці на економічні теми; в четвертому друкувалася ділова переписка Товариства, протоколи його зібрань і річні звіти.

У першому номері редакція «Земледельческого журнала» висвітлила своє кредо. Головним і найбільш надійним джерелом багатства проголошувалася земля; ні торгівля, ні мануфактура (тобто промисловість) не можуть процвітати без землеробства; поміщики повинні вивчати сільськогосподарські науки, «чтобы всякое полезное изобретение, сделанное в чужих государствах или в отечестве, приноровлять к свойствам земли и к обычиям народа».

Журнал мав десятки постійних кореспондентів і весь час прагнув збільшити їх кількість, публікуючи більшу частину місцевого матеріалу без затримки.

У 20-30 роках XIX ст. на сторінках журналу найбільш жваво обговорювалися питання систем землеробства і тваринництва, поліпшення сільськогосподарських знарядь, збільшення площ посіву цукрових буряків, розведення тонкорунних вівць, розвитку бджільництва і шовківництва, пошуків шляхів нових джерел прибутку. Загальний тон журналу характеризувався критичним відношенням до старих, «дідівських» способів ведення господарства і пошуками шляхів адаптації землевласників до нових умов ринку, що виник в результаті зростання товарно-грошових відносин в країні і зарубіжної конкуренції. З самого початку заснування журнал став на бік плодозмінної системи землеробства, самої прогресивної на ті часи, особливо для малоземельних губерній. У цілому ряді статей пропагувалася плодозмінна і критикувалася парова система землеробства.

Визнаним теоретиком Товариства тривалий час був професор М.Г. Павлов, перший директор Землеробської школи і Дослідного хутора, автор багатьох наукових праць в «Земледельческом журнале». М.Г. Павлов після закінчення Воронежської духовної семінарії вступив до Московського університету, який закінчив в 1885 р. по двох факультетах – математичному і медичному. Залишений при університеті в кабінеті «натуральної історії», він в 1818 р. захистив дисертацію на ступінь доктора медицини, а потім для удосконалення в природничих науках і «сільському домоводстві» був відряджений за кордон, де слухав лекції ряду вчених, зокрема А. Теєра – прихильника плодозмінної системи.

А. Теєр настоював на переході від парової системи, що базувалася на вирощуванні зернових хлібів, до суворого чергування їх посівів з коренеплодами та іншими кормовими культурами за одночасного розвитку тваринництва. Погляди вченого користувалися популярністю в Західній Європі, оскільки плодозмінна система була одним із засобів перетворення натурального господарства в капіталістичне аграрне виробництво, а 20^{ті} роки і були періодом такої перебудови [2].

Плодозмінна система поєднано з глибокою оранкою і застосуванням добрив значно підвищувала родючість ґрунту, порівняно з паровою, давала можливість культивувати найбільш товарні рослини і створювати штучні луки. Пізні-

ше, в 30-40-х роках XIX ст., коли подальший розвиток капіталізму забезпечив посилене піднесення бавовнянопаперової, винокурної і бурякоцукрової промисловості, вимагаючи відмови від класичного плодозміну, теорія Теєра була спростована працями Ж.Буссенго у Франції і Ю. Лібіха в Німеччині. Проте в ту пору, коли молодий М. Павлов слухав лекції А. Теєра, останній вважався загально визнаним авторитетом в аграрних питаннях. Природно, що М. Павлов успадкував погляди А. Теєра, проте і ніколи не був їх сліпим, некритичним послідовником.

Після повернення з-за кордону М. Павлова запрошують працювати в Московський університет на посаду професора фізики, мінералогії і сільського господарства. Він декілька років видавав літературний журнал «Атеней» з додатком «Записок для сільських хозяев, заводчиков и фабрикантов», а в другій половині 30-х років – журнал «Русский земледелец», незмінно виступаючи поборником розвитку в Росії аграрних знань.

У перший рік видання в «Земледельческом журнале» була опублікована стаття М.Г. Павлова «О способах учения сельскому хозяйству». Перша публічна лекція вченого була прочитана для широкої публіки. Вона викликала жвавий інтерес і привернула велику увагу, в зв'язку з чим була випущена окремим виданням [3].

У лекції вчений виходив із тези закономірності розвитку природи і пізнаваності світу з метою громадської практики. Тільки пізнавши природу, стверджував він, «человек доходит до возможности распространить свое владычество над вещественным миром». Зокрема, «первая и главнейшая сцена действия сельского хозяйства есть земля; получают от оной до последней возможности больший выигрыш, не истощая притом производительной силы ее, вот цель хороших систем сельского хозяйства» [3]. Зробивши аналіз трьох систем землеробства – парової, вигінної і плодозмінної, – М.Г. Павлов виступив проти пануючого в Росії трипілля, вказавши, що воно не може запобігти виснаженню ґрунту. Він пропонує відмовитися від парової системи, або, на крайній випадок, поліпшити її шляхом впровадження посадок картоплі чи травосіяння в паровому полі.

Вигінна система базується на тому, що одна частина землі декілька років підряд засівається хлібними рослинами, а інша знаходиться під штучними луками або слугує пасовищем. На думку М.Г. Павлова, така система могла б вільно застосовуватися в Росії. Але в той же час він наголошував, що для обширних і різних районів Росії жодна із перелічених систем не може бути єдиною. Надаючи перевагу плодозмінній системі, вчений вважав, що вона вимагає для свого застосування відповідної підготовки і спеціальних знань. На питання про те, яка система в кожному конкретному випадку найбільш ефективна, повинна відповісти аграрна наука. Звідси необхідність розвитку аграрної освіти, обов'язкове поєднання теорії з практикою, на чому вчений особливо наполягав «Практика, – говорив він, – есть теория в действии, а теория есть практика в мысли. Посему соединение только теории с практикой, а не та или другая в отдельности, может способствовать успехам сельского хозяйства».

«Земледельческий журнал» опублікував велику статтю про системи землеробства тверського поміщика Д. Шелехова, який довів переваги семипільної плодозмінної сівозміни над класичною трипільною. На початку 40-х років він

випустив свій «Курс сільського господарства», який пізніше отримав схвальну оцінку О.В. Советова.

Поміщик Романівського повіту Ярославської губернії І.І. Самарін підняв у «Земледельческом журнале» питання про травосіяння і опублікував результат багаторічного застосування в своєму маєтку чотирипільної сівозміни з конюшиною [4].

«Земледельческий журнал» неодноразово рекомендував вирощувати цукрові буряки, доводив високу прибутковість і перспективність буряківництва на прикладі дослідів члена Товариства, поміщика Орловської губернії, співвласника декількох великих цукрових заводів в Людинові і Дяткові цієї губернії І.А. Мальцева. Справа ця була новою.

Кількість цукрових заводів у Росії на початку XIX ст. була невеликою і, крім того, вони не мали ні досвідчених працівників, ні задовільного обладнання.

У 1822 р. «Земледельческий журнал» (№V) опублікував працю І.А. Мальцева про 12-річний досвід розведення цукрових буряків і виробництва цукру. Успадкувавши 1809 р. завод першого російського цукрозаводчика Бланкеннагеля, він знайшов це заняття досить вигідним. І.А. Мальцев став займатися розведенням цукрових буряків, не змінюючи загальної технології сільськогосподарських робіт у своєму маєтку. Цукрові буряки селяни у нього стали сіяти на своїх конопляниках, «на третьей части оных, для того, что они обыкновенно кладут навоз через год или унавоживают только половину конопляников, а для свекловицы оставляют третью часть онаго. По старому обыкновению коноплю они сеют два года по навозу, а на третий год без всякого удобрения сеют свекловицу, для чего третья часть навоза остается им от конопляников на удобрение полей». За повідомленням І.А. Мальцева, він отримав за рік з 2800 четвертей посіву буряків 9670 рублів чистого прибутку, вигодував побічною продукцією бурякоцукрового виробництва 25 голів рогатої худоби і продав ще патоку на перегонку спирту.

Він пропонував поміщикам особисто ознайомитися з його виробництвом або прислати до нього на безкоштовне навчання «тямущих» людей. У 1826р. А.І. Мальцев побудував невеликий цукровий завод на Дослідному хуторі Московського товариства для навчання цукроварінню учнів Землеробської школи.

Інтенсифікація бурякоцукрового виробництва стала помітною з кінця 1820 р., особливо після впровадження в 1825 р. сприятливого тарифу на цукор. У 1834 р. був заснований спеціальний Комітет цукроварів. У процесі виробництва були впроваджені технічні вдосконалення. З кінця 30-х років цукрова промисловість в Росії стала розвиватися швидкими темпами, поступово, але неухильно переміщуватися в своїй основній масі на південь, на Україну, де були найбільш сприятливі умови для ведення буряківництва.

Ураховуючи різноманітність районів країни, «Земледельческий журнал» підтримував будь-яке починання в області сільського господарства, будь-яку галузь поміщицького підприємництва, якщо в цьому вбачав хоч якусь користь і перспективу. У 30-ті роки редакція журналу приділяла велику увагу шовківництву, тютюнництву, виноробству, бджільництву, осушенню боліт, виробництву поташа тощо.

Дослідний хутір був улаштований Московським товариством на 240 десятинах орендованої в Бутирській слободі болотистої землі з купинами. Вибір

такого місця був зроблений свідомо з тим, щоб довести, що за допомогою науки можна навіть малопридатні землі перетворити в зразкові поля і гори.

Восени 1823 р. Рада Товариства запропонувала своїм членам висловитися про доцільну систему землеробства на хуторі. Запропоновані два проекти були опубліковані в «Земледельческом журнале» (№IX) і по ним розгорнулася жвава дискусія, що виявила різні точки зору.

Перший проект невідомого автора пропонував восьмипільну сівозміну: 1-е поле - овочі, 2 – ярі з конюшиною, 3 – конюшина, 4 – жито з конюшиною, 5 – конюшина, 6 – овес, 7 – кормові культури, 8 – жито.

Другий проект належав М.Г. Павлову. Виходячи з наукових завдань хутора та заяви Ради Товариства в пресі про те, що Товариство буде випробовувати одночасно польову і плодозмінну системи, він вимагав збереження такого порядку: для польової системи використати трипілья, вигінної – семипільну сівозміну, плодозмінної – класичну чотирипільну. Хоча трипільна система, як писав вчений, всім широко відома, але на Дослідному хуторі необхідно показувати не тільки все нове, але й те, як поліпшити старе і традиційне, і в яких межах це можливо. Агротехнічними розрахунками науковця передбачалося 67 десятин хуторської землі залишити під луками; на низовинних ділянках – під природними, на високих – під штучними, які необхідно удобрювати вапном.

З критикою обох проектів виступили С.С. Апраксін і С.І. Гагарін. Перший з них пропонував на ріллі впровадити дві сівозміни: трипільну (1-е поле – пар, 2 – озиме жито, 3 – ярі) парової системи і чотирипільну (1 – конюшина, 2 – озиме жито, 3 – картопля, 4 – ярі з підсівом конюшини) плодозмінної системи. Другий вважав вигінну систему для російських умов непринятною. На думку С. Гагаріна, вона добра лише для вівчарства в південних губерніях. На хуторі для цієї системи він пропонував виділити по чотири десятини в кожному полі під дев'ятипільну сівозміну, як у А. Теєра в Мегліні, «цілком для вівчарства пристосовану». Але найкращою С. Гагарін вважав плодозмінну систему з чотирипільною сівозміною, яку і рекомендував застосувати на Бутирському хуторі.

Проте Рада Товариства стала на точку зору М.Г. Павлова і вирішила з весни 1824 р. розділити хуторську землю на три частини — під три сівозміни відповідно парової, плодозмінної і вигінної систем землеробства [5].

За рішенням Товариства на хуторі щорічно проводилися публічні випробування нових видів плугів, орад, косуль, молотарок та інших знарядь. Кожний винахідник і раціоналізатор мав змогу в призначений час прислати своє знаряддя на хутір для участі у випробуваннях, підсумки яких публікувалися в газетах. Перше таке випробування було призначено на 30 квітня 1825 р. [6].

За чотири роки (1822-1825) на облаштування і розвиток хутора було витрачено 86 496 руб [7], причому малоефективно: розорано за цей час було всього 40 десятин і побудовано декілька дерев'яних приміщень. Хутір не тільки не мав зиску, але й в навчально-показовому відношенні зробив дуже мало. Очевидно, тут була й провина Роджера, оскільки в грудні 1825 р. Рада Товариства вирішила об'єднати хутір з Землеробською школою з тим, щоб віддати його під керівництво М.Г. Павлова, який користувався авторитетом і довірою і як вчений, і як директор. Директорський пост був взятий М.Г. Павловим за умови господарювання на кошти хутора, але по затверженому Товариством плану, з правом користуватися всіма прибутками від його діяльності. Передбачалося, що тільки

в останні два роки семирічного терміну хутір повинен був повністю перейти на власний бюджет.

Звітуючись на зібранні Товариства за три роки (1829-1831), М.Г. Павлов наголосив, що на хутір не можна дивитися як на чисто економічне підприємство; це господарство дослідне, навчальне, тому тут виконуються і повинні виконуватися завідомо збиткові досліди. Тому “при всіх пожертвуваннях на користь науки” хутір вже окупує себе і дає навіть вигоди, які з часом зростуть [8].

Основний висновок, до якого в результаті семирічного управління хутором прийшов М.Г. Павлов, полягав у тому, що погані ґрунти і конкуренція південних губерній роблять недоцільним ведення землеробства під Москвою, тут більш доцільні кормова і городня системи.

Виконуючи вимогу Товариства надавати перевірені практикою поради, учений на зборах Товариства в грудні 1834 р. знову виступив пропагандистом плодозмінної системи землеробства.

Землеробська школа була відкрита 15 серпня 1822 р. У цьому ж році 9 вересня в «Московских ведомостях» повідомлялося про умови прийому і програму навчання. «Цель земледельческой школы, – як писалося в газеті, – состоит в том, чтобы сельское хозяйство было преподаваемо в ней как наука и чтобы принимаемые в оную крестьянские и дворовые дети приготавливались быть мыслящими хлебопашцами» [9].

Передбачався п'ятирічний строк навчання. Програма навчання була досить обширною. У школу приймалися діти селян і дворян віком від 14 до 20 років, які вміли читати і писати; приймалися також і неграмотні, але вони попередньо навчалися грамоті. Навчання було платним. Учень, визнаний протягом першого півріччя нездібним, повертався поміщику, який мав право замість нього направити іншого.

У перший рік навчання учні вивчали російську граматику, правописання, арифметику, рисування, на другий – короткий курс географії (переважно Росії), землеробську статистику Росії, короткий курс геометрії, загальні поняття про механіку, третій – землеробську хімію, агрономію, землемірну справу, сільське будівництво, четвертий – ботаніку, фізіологію рослин, землеробство, рослинництво (хліборобство, садівництво, луківництво), п'ятий – скотарство, лікування худоби, домоводство, рахівництво.

Товариство залучало до роботи в школі знаючих і талановитих спеціалістів. З першого року свого існування школа мала навчальні посібники, бібліотеку, кабінет машин і моделей. Першим директором школи, аж до своєї смерті (1838), був М.Г. Павлов, який приділяв їй багато уваги. На Дослідному хуторі він не тільки прищеплював учням практичні навички, але й разом з ними закладав досліди з вивчення обробітку ґрунту, сівозмін тощо. Учений сконструював плуг, що отримав назву “плужок Павлова”. У школі він викладав сільське господарство. Математику і креслення вів Ф.А. Жодейко, що став після смерті М.Г. Павлова директором школи; географію і статистику – відомий економіст В.П. Андросов, який в 1827 р. видав для учнів школи посібник “Хозяйственная статистика России”.

Учні першого набору вступили в різний час і мали неоднакову підготовку. Тому їх поділили на 2 групи. Заняття розпочалося з 1 вересня. Для старших класів вони тривали до 1 травня, після чого вони переходили на хутір для практич-

них занять землеробством і землемірною справою; молодший клас навчався до 1 липня, а потім також відправлявся на хутір. Шкільний день розпочинався в 5 годин ранку і тривав до 9 годин вечора.

Кількість учнів з року в рік зростала. В 1823 р. шість учнів направив Московський виховний будинок, п'ять – Військово-сирітське відділення, два – Сибірське козаке лінійне військо, два – управляючий Камчаткою Ріккорд і 32 учні були прийняті із кріпосних селян членів Московського товариства, а також інших поміщиків. Рада Товариства пропонувала спочатку проводити набір в школу один раз на п'ять років, але заяв виявилось так багато, що довелося перейти на щорічний прийом. На початку 1824р. в школі нараховувалося уже 60 вихованців.

Поміщиця С.В. Строганова не тільки направила в Землеробську школу сімох кріпосних, але і сама відкрила в 1825р. В Петербурзі школу землеробства і гірнотехнічних наук. Вона проіснувала до 1844р. і випустила десятки майстрів гірничої справи.

Щорічно, починаючи з 1824р., у Землеробській школі для учнів проводилися публічні випробовування. За декілька років свого існування вона стала відома далеко за межами Московської губернії. В 1827р. командуючий військовими поселеннями Херсонської і Катеринославської губернії зробив запит Московському товариству щодо можливості направити в школу кантоністів; Рада Товариства прийняла позитивне рішення. У перший випуск (1827р.) Землеробську школу закінчили 23 учні.

В 1833р. Товариством було затверджене нове положення, згідно з яким при школі було відкрито два відділення з двоохрічним курсом навчання. У перший рік у школі було зараховано 10 дітей селян («осіб вільного стану»), яких товариство утримувало за свій рахунок; у списках учнів школи вперше зустрічаються прізвища не тільки їх господарів-дворян, але і господарів-купців 1-ї гільдії Г.А. Хавського і А.Г. Косарева. На молодшому відділенні школи з того ж 1833р. стали готувати конторщиків, на старшому – землемірів, сільських архітекторів і «знаючих» землеробів.

За умовами того часу більшість випускників Землеробської школи працювали поміщицькими приказчиками. Але були і винятки. Так, козаки Щербаков і Обухов стали вчителями сільського господарства козачого землеробського училища, а їх товариші по навчанню Бондюхін і Філімонов викладали сільське господарство в Петербурзькій школі Строганової.

Висновки та пропозиції. 1. Московське товариство сільського господарства в 20-30-ті роки 1 XIX ст. було одним із провідних центрів аграрної науки і виробничої практики, яке намагалося сприяти зростанню виробництва землеробської продукції. Воно відстоювало принцип порайонного, або зонального, розвитку землеробства, правильність якого була згодом повністю підтверджена економічним розвитком у країні і науковими дослідженнями.

2. Товариство повстало проти рутинного трипілля за впровадження більш продуктивних систем землеробства (плодозмінної, вигінної тощо).

3. Товариство заснувало “Земледельческий журнал” (1821), Бутирський дослідний хутір (1821) і Землеробську школу (1822).

4. Один із видатних діячів Товариства М.Г. Павлов науково обґрунтував і практично довів важливість глибокої оранки, впритул підійшов до з'ясування

відмінностей між поняттями “системи землеробства” і “системи сільського господарства”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Исторический архив Московской области. ф. 419/1, св. 3, д. 57, лл. 1-4.
2. Примак О.І. Историчні аспекти зародження і розвитку плодозмінної системи землеробства/О.І. Примак// Таврійський науковий вісник: Науковий журнал. Вип. 71. – Частина 3. – Херсон: Айлант, 2010. – С. 191-200.
3. О главных системах сельского хозяйства с приноровлением к России. Читано в императорском Московском университете по возвращении из чужих краев и при вступлении в должность профессора по части минералогии и сельского домоводства доктором медицины и разных ученых обществ членом Михаилом Павловым. – М., 1821. – С. 6-12.
4. Самарин И.И. Ясное доказательство, сколь полезно ввести травосеяние крестьянам Ярославской губернии/ И.И.Самарин// Земледельческий журнал, 1826. – № XVI. – С. 9-24.
5. Отчет Московского общества сельского хозяйства за 1823г./Земледельческий журнал, 1824. – №10.
6. Протокол собрания Общества от 17 февраля 1825г./ Земледельческий журнал, 1825. – №13. – С. 29.
7. Историческое обозрение действий и трудов Московского общества сельского хозяйства (дodatки). – М., 1850. – С. 40-45.
8. Отчет Московского общества сельского хозяйства за 1829, 1830, 1831 годы, читанный в годичном собрании, бывшем мая 20-го 1832г. /М., 1832. – С. 37-40, 52.
9. Московские ведомости, 1822, №72.